

# '68 AZ OKTATÁSBAN, PEDAGÓGIÁBAN

TRENCSENYI LÁSZLÓ

ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Intézet

A szerző művelődéstörténeti kontextusba ágyazva vizsgálja, hogy az 1968-as esztendő „nagy eseményei” (gazdasági reform Magyarországon, diáklázadás Franciaországban, a „prágai tavasz” és leverése) miképp tükröződtek a hazai pedagógiai gondolkodásban és gyakorlatban. Igazolható-e, hogy a „reformista” és „ellenreformista” konfliktus mellett megjelent a „dogmatikus baloldal” és az „újbaloldal” párviadala is?

**Kulcsszavak:** gazdasági reform, diáklázadások, prágai tavasz, nevelésügy

The author examines – imbedded into cultural history – how the “big events” of 1968 in Europe (that is, the Hungarian economic reform and its curbing, the student revolution in France and its pacification, the “Prague Spring” and its defeat) manifested themselves in the Hungarian pedagogic mentality and practice. Is it possible to prove that the duel of the “dogmatic left” and that of the “new left” appeared parallel to the conflict between the “reformists” and the “counter-reformists”?

**Keywords:** economic reform, student revolts, Prague Spring, pedagogy

A tanulmány első változatában a *Sípóló macskakő* című film szimbolikus tárgyára utaltam. „A macskakő sípjainak hangolása...” – adtam a beszédes címet. Aztán mégis komolyabbra fordítottam a szót. De az elvetett jelképes cím magyarázata mégis hozzásegíti az olvasót szándékaim megértéséhez. A diáklázadások lecsengése után egy magyarországi építőtáborban játszódó történet egyszerre szólt a „forradalmi hevület” útkereséseiről és e hevület lankadásáról, bizarr anakronizmusává válásáról. Tanulmányom alapján véve erről szól. Igazolni kívánom, hogy a 68-as hazai reformokat végül is – persze, nemzetközi kontextusban – visszaszorító „baloldal” erőtlennek bizonyuló ellenzékében nem csupán a „pragmatikus reformisták” játszottak szerepet, de – különösen a nevelésügyben – erőteljesen megjelenni látszott mindkettő alternatívája: a pedagógia környezetében erőssé és hangossá váló „újbaloldal” is. Ám mire érett formájukban helyet foglaltak volna a szakmai közéletben, addigra kérdésfeltevéseiket és válaszaikat szomorú mosolyt fakasztóan betemették a felgyorsult változások.

---

Levelező szerző: Trencsenyi László, ELTE PPK NI, 1075 Budapest, Kazinczy u. 23–27.

E-mail: trencsenyi.laszlo@ppk.elte.hu

Az utókor ítélete az 1990-es polgári demokratikus átalakulás horizontjáról vitán fölüll áll a megelőző korszakról.<sup>1</sup> Annak jóformán egészéről, a II. világháború befejezése utáni erő- és hatalmi viszonyokról – ideértve e tanulmányban fókuszba állított korszakunkat, a „kádári konszolidációnak” a hatvanas évekre, ennek második felére eső periódusát is – kétségbenvonhatatlan megannyi, a diktatúrára jellemző jegye.<sup>2</sup> Felszabadításból lett nagyhatalmi katonai megszállás, egypárti (olykor egyszemélyi) hatalom, kikényszerített legitimáció, meghatározott társadalmi csoportokkal szemben gyakorolt diszkrimináció, kollektív büntetés, a jogállam formális – dekoratív – működése, olykor e formális kerektek semmibevétele stb. A „kádári konszolidáció” jellemzésére Huszár Tibor elemzését iránymutatónak tartjuk (Huszár–Szabó 1999).

Kétségbenvonhatatlan mindez akkor is, ha ennek a diktatúrának sajátossága volt, hogy *ideológiai talapzatán* (igaz, különböző logikai facsarásokkal) mégiscsak a „szabadság birodalmának” a marxizmus klasszikusai által megfogalmazott princípiuma állt. A hatalomnak valamiképp rendre „igazoló jelentést” kellett adnia arról, hogy e talapzatot folyamatosan vállalja. Ez a helyzet – gondolom többekkel – minden gyakorlati hasonlóság dacára minőségileg mást jelent, mint a különböző fasizmusok praxisa.

A ciklikusan visszatérő „kiigazítási” kísérletek jelentős része ennek az utópiának számonkérése jegyében zajlott. Egy másik kritikai, reformparadigma technokrata, pragmatista gyökerű volt: a társadalom ésszerű működése állt középpontjában.

Igazolni azt kívánom, hogy – a fenti tagolást leképezve, követve – az oktatásügyben, nevelésügyben, ifjúságügyben, a szélesen vett művelődésügyben a *mai szakmai közmegegyezés vélekedéséhez képest korábban indult meg* (vagy ha „ontológiai értelemben” mindig is volt; akkor vált nyílttá, csaknem nyílttá) a belső pluralizálódás, mely esetünkben eltérő iskolaképben, nevelésképben, ifjúságképben és műveltségképben mutatkozott meg. Bizonyos történelmi pillanatokban új paradigmákat tükröző megoldások jutottak levegőhöz.<sup>3</sup>

Ez az óvatos belső pluralizálódás magyarázatot nyer bizonyos *szervezetpszichológiai törvényszerűségek, szerephelyzetek felidézésével*, bizonyára *személyi konstellációkkal* is, továbbá olyan *új társadalmi kihívásokkal*, melyekre a dogmatikus szocialista válaszok érvényteleneknek bizonyultak. E három komponens közül az elsővel ezúttal nem foglalkozunk. Jól igazolható, hogy különböző kényszerek nyomán a hatvanas évek elejére visszatérnek a szellemi életbe az 56-os magatartásuk miatt száműzöttek (Tánczos Gábor, Gazsó Ferenc, Várhegyi György, Pataki Ferenc, Kériné Sós Júlia, Lukács Sándor, a Vargha fivérek, vagy éppen a – kevésbé ismert – korábban egyedülállóan általános iskolai népi kollégiumot alapító Eperjessy Gézáné, a maga módján Kiss Árpád stb.).

<sup>1</sup> Kívül esik dolgozatunk tárgyán az a történetfilozófiai elemzés, hogy az „illiberális demokrácia” világának tükrében mind a köznapi történelmi emlékezetben, mind a tudományos igényű visszaemlékezésekben, elemzésekben e korszak sommás megítélése új reflexekben mutatkozik meg.

<sup>2</sup> Olykor a korszak önideológiájában is: *proletárdiktatúráként* definiálva azt.

<sup>3</sup> A nem kis részt művészeti avantgárdal együtt – legalábbis párhuzamosan – született kommunista-szocialista mozgalom gondolkodásában az „új” érhosza kiemelt fogalom volt. Miközben a *hivatalos pedagógia* – a 37-es moszkvai, ill. a 49-es magyarországi, a reformpedagógiai törekvéseket és hagyományokat kiátkozó párthatározatokot követően – tartalmát, formáját (rejtett tantervét mindenképp) illetően is konzervatív volt (ezt nevezték Szebenyi Péter találó kifejezésével „vörösrre festett herbartizmusnak” – Szebenyi 1985; Mihály 1999), ezenközben a magát „helyreállító”, *konzervatív* kezdeményezésnek nevező változtatási szándék a pedagógia világában nem juthatott szóhoz. (Majd – jóformán egyedülállóan – a „Glatz–Hoffmann duó” nosztalgikus nyolcosztályos gimnáziuma lesz ilyen a 80-as évek végén.)

Sajátosnak tekinthető, hogy közülük többen politikusi ambícióikat a társadalomtudományok tanulmányozására cserélték, s még sajátosabb, hogy karakteresen sokan pedagógiai háttérintézetben kaptak „menedékjogot”. A hatalom hübrisze volt, hogy ezen „ártatlan intézményekben” biztonságban tudta őket, nem félt attól, hogy az oktatásügy, iskolaügy kutatása megingatná a hatalmat.<sup>4</sup> Az is igaz, hogy néhány nagy kivételtől eltekintve a „visszatérők” a háború utáni, sőt az 56-os megmozdulásokban is következetes baloldali forradalmárok, kommunisták voltak, új helyzetükben nem kis részt (és nem kevés ideig) ideáik érvényesítésére törekedtek.

A nevelésügy változtatói körében egyre jelentősebb szerepet töltöttek be a végeken, vidéki iskolákban, tanácsok művelődési osztályain, minisztériumi hivatalokban, újságszerkesztőségekben tapasztalatokat szerzett, s a realitásokkal bátran szembenéző, mélyebb elemzésekre vállalkozó, a nyilvánosságban is egyre gyakrabban feltűnő szakemberek. Ilyennek tarthatjuk a nyírségi Váci Mihályt, a veszprémi Fonay Tibort, a vasi Medvegy Antalt, a pécsi Bernáth Józsefet, a monori Oláh Istvánt, a szolnoki Páldi Jánost, a fővárosi Báthory Zoltánt és másokat. Nem akarom túlbecsülni fellépésük, jelenlétük jelentőségét, de alulbecsülni sem szabad. Aprómunkájuk ott lüktet a hatvanas évek második felének nevelőmunkájának mozgásában, s nyilvánosságuk sem mondható rossznak. (Később még szó lesz róla, a *Pedagógiai Szemlét* szerkesztő Bakonyi Pál bátorsága tiszteletre méltó, a *Köznevelésben* N. Sándor László, Gábor István nyílt tájékoztató kedve emelhető ki.)

Már csak azért se túlozzuk el e személyek – egyébként felbecsülhetetlen értékű – tevékenységét, kiállítását, mert ehhez történelmi-társadalmi konstelláció is kíváncsított. Nem egyszerűen a zsarnok fáradt el terrorjában, de a társadalmi mozgások is új megoldásokat követeltek. Nem volt tovább tartható a továbbtanulásban a származás, a társadalmi osztályok szerinti csoportosítás (nyílt prioritások és diszkriminációk rendje) a soros pártkongresszusnak ki kellett mondania ennek eltörlését. Az iskolai „hátrányos helyzet” kutatása még csak a jelenséget írta le, a társadalomtudományi dimenziókba lépők szembesültek egy tabu ledőlésével. Legyen példánk az Országos Pedagógiai Intézetben szervezett vita. A főszerkesztő hivatalos megnyitója után – tudósított híven a *Pedagógiai Szemle* májusi száma – a ciklus reprezentatív pedagógiai személyiségei (köztük Gazsó Ferenc, Kiss Árpád, Simon Gyula, Kontra György, Veress Judit, Fábián Gyula, a „népfrontos” író) fejtették ki álláspontjukat (Lapunk ankétja 1967). Igen ám, de az iskolai eredményekről (nem kis részt a fenti személyeknek is köszönhetően javuló értékelési technológiákkal) szóló adatok rendre hangosan cáfolták az „uralkodó osztály” – ti. a munkásosztály – kulturális győzelméről szóló korábbi „hadijelentéseket”. Ez a jelenségegyüttes új *társadalomfilozófiai* válaszokért kiáltott. Miben állt a kihívás? A „hatalmasok” egy politikai döntés nyomán hirtelen, jóformán egy csapásra „hátrányos helyzetűek” lettek. Ennek feldolgozása nem volt könnyű dolog, főként a doktriner politika determinálta szakemberek fejében. Szembesülni azzal, hogy a korszak iskolája minden jelszava ellenére egyfelől a „polgári-közép-

<sup>4</sup> Ugyanebbe a tévedésbe esik majd a hatalom a nyolcvanas évek elején, amikor a már felnőtt szociológus nemzedéknek mintegy prédául odadobja az iskolakutatást, nem aggódván attól, hogy a társadalmi alrendszerek rendszerszerű elemzése – így az ennek a gondolkodásnak eredményeként született '85-ös Oktatási törvény – jóformán néhány hónapon belül a teljes intézményrendszer rendíti meg, s eljut a hatalom érzékeny pontjaiig is.

osztályi” (vagy ennek mondott) kultúráját közvetíti normaként,<sup>5</sup> másfelől, hogy ennek megfelelően a polgári középosztály „ivadékai” jobban haladnak, eredményesebbek ebben az iskolában, a szocialista iskolában. Hát hogy van ez? Mondhatni kultúrsokk! Többféle magyarázat, többféle megközelítés, terminusok kóválygása található a szövegekben és a fejekben. Mondjuk ki: nem könnyű feladat. Ember legyen a talpán, aki érvényes teoretikus keretet talált erre a fordulatra. A konceptuális váltás ekkor még váratott magára.

És ezzel szinkronban másik tabu is ledőlt az alig rejtegethető szegénységkutatási eredmények nyomán. Ha a tudományos nyilvánosságban nem is, a film, a szociográfia és a szépirodalom eszközei révén ezek a művek közbeszéd tárgyává lettek, s illúziók összeomlásához járultak hozzá. Akkor is, ha a példányszám kevés volt, a filmeket erősen meg kellett vágni, s a kritika azonnal reagált démonizálva a szóban forgó műveket.<sup>6</sup>

A gazdaság és a fogyasztás megváltozott sajátossága, népesedési változások (a Ratkógyerekek iskolázásának kihívásai, a mezőgazdaság átalakítása nyomán bekövetkező fe-

<sup>5</sup> Persze, ez is bonyolult viszony. Egyfelől az iskola hagyományos (és hagyományosan legitim) reflexei, kánonjai maradtak (igen rövid alternatív-avantgárd – akár proletkultos – szakaszok kivételével), másfelől a marxista kultúrafelfogás klasszikusai József Attiláig bezárólag a „minden emberi mű” szintézisének hordozói látták a proletariátusban, s ezért aztán gondot fordítottak a klasszikus műveltségre. Azt is hozzátesszem, hogy e „klasszicizáló” műveltségkép – főként a humaniorákban – jó eszköz volt a kortárs nyugati kultúra eredményeinek eltakarására is (gondoljunk akár a színházak műsorpolitikájára, akár az *Olcso Könyvtár* kiadói politikájára). Hozzáteszem, a Londonban élő Sárközi Mátyás egyszerűen a „létező szocializmus” művelődési kánonjai alkotóinak „parvenü sznobizmusával” magyarázta mindezt egy rádió-interjújában.

<sup>6</sup> Csak sorjában a legjelesebbek, a legnagyobb visszhangot kiváltó művek: 1962-ben Fejes Endre *Rozsdátemető*, Sára Sándor *Cigányok* című filmje; 1963-ban Csák Gyula: *Mélytengeri áramlás*, Csoóri Sándor: *Tudósítás a toronyból*, Kubai napló, Galambos Lajos: *Keserű lapu*. (Ebben az évben az értelmiségi küldetés tükörbe néző újrafogalmazása is vezető téma irodalomban, színházban – gondoljunk még akár Darvas József *Részeg esőjére* is, Szakonyi Károly *Életem*, *Zsóka* című darabjára mindenképp, de idesorolható az 1966-ban játszott Sánta-mű is, az *Áruló*.) 1964-ben Végh Antal: *Állóvíz* (a *Valóság* c. folyóiratban; az 1994-ben megjelent másik Sánta-regény, a *Húszórás riport* is érinti az iskolázás kihívásait); 1966-ban Gergely Márta: *Sárfényes*; 1967-ben H. Bartha Lajos: *Kiáltás*; 1968-ban Raffai Sarolta: *Egyszál magam* (utóbbiak színházban is); 1969-ben Konrád György: *Látogató*, Végh Antal: *Bekötő út*. Jellegzetesnek mondható, hogy e művekben erős a *pedagógiai-iskolakritikai szál, motívum, tematika*. Persze, a korszak művészeti alkotásainak másik jelentős csoportja a történelmi emlékezet újrafogalmazásával próbálkozott, e művekről megfelelkezni aránytalanság volna. S nem szabad megfelelkezni arról sem, hogy a művelődéspolitikai – alighanem „másik” – szárnya egyre erőteljesebben szorgalmazta – jóformán a kritikai művészet hatásának csillapítására – a kulturális szórakoztatóipar termelését, olykor ellentmondva korábban keményen védett izlésdeklarációinak is. Hatásvizsgálatok nem állnak rendelkezésünkre, de könnyen igazolható, hogy az értelmiségi közvéleményre, így a pedagógustársadalom legjavának eszmélésére a kritikai művek nagy hatást gyakoroltak.

Külön kell szólni az ébredező, magára találó, majd erővel lecsendesített amatőr művészeti mozgalmakról. A művelődéspolitikai egyik vonulata – teoretikus megfontolásokból is – támogatta ezeket. Így különösen a diákszínjátszást. Roppant tanulságos a hűség krónikás, Debreczeni Tibor emlékirata ez ügyben: debreceni tanárként, 56-os meghurcolása után alapvető élménye, hogy a katedráról nem közvetítheti az igazságot, de a színpad rejtjeles nyelvén annál hatásosabban (*Debreczeni* 2008). Mindezek után kerül 1967-ben a szabadgondolkodásnak és szabad művelődésnek már akkor is (s mai sorsát tekintve: még akkor) felleghárba az amatőr színjátszókat segítő osztályvezetőnek (a nyughatatlan egykori Györfly-kollégista, Mezei Éva utódként, ennek biztatására). Kedvére szemben találja magát – írja a visszaemlékezés 49. oldalán – azzal a művelődéspolitikai felfogással, mely szerint „művelődési mozgalmak nélkül nincs szocialista népművelés...” (*Debreczeni* 1989). Ám ugyanitt tapasztalja meg a hatalom furcsa játszmáit. A „Görgőseke” diákszínpadai bemutatója körüli döntéshozatal, huzavona, végül a hamis érvekkel való betiltás eklatáns példája annak a huncut kulturpolitikának, mely a korszak jellemzője. Néhány hónap alatt véget ért – emlékezik a szerző könyvének 117. oldalán – az újító avantgárd korszak az amatőr ifjúsági színjátékban.

lemás urbanizáció stb.) is a középiskolára fordították a figyelmet. Jól kutatott jelenség a gimnázium és a szakközépiskola körüli politikai viták, döntések köre, illetve a társadalom „spontán” reakciója, mely megerősítette a magyar oktatásügynek sokáig ékét, a szakközépiskolát. Elemzésünk időszakára, a 60-as évek végére a gimnazisták hatodik napi gyári jelenléte (munkának alig volt nevezhető), az 5+1 doktrínája a csőd felé közelített.<sup>7</sup> S ezt már nem lehetett az „ellenség aknamunkájára”, „burzsoá összeesküvésre” fogni.

S még mindez sem elég ok, hogy az oktatásügyben, nevelésügyben, ifjúságügyben, művelődésügyben különös gondolatok, döntések szülessenek a hatalom egyik vagy másik fokán.

A „nemzetközi helyzet fokozódása” ebben nagy szerepet játszott. A hatvanas évek közepére a társadalom szinte valamennyi csoportjának gondolkodásában megszűnt a szocialista világrendszer, a kommunista ideológia, a marxizmus monolit felfogása. A Szovjetunióban a libikóka mozgásához hasonlóan pártkongresszusról pártkongresszusra hol a desztalinizáció, hol resztalinizáció irányába mozdultak el a dolgok.<sup>8</sup> Nagy árat követelő, ám mégis hírértékű technikai sikerek (űrkutató, kibernetika) a „tudományos-technikai forradalom” ígézetében valóságos modernizációt látszottak ígérni.<sup>9</sup> Ugyanebben az időben érzékelhetően javult a viszony a korábban kiátkozott Tito Jugoszláviájával, „romlott” az ázsiai kommunizmussal (Kína, Korea stb.), Castro és Che Guevara Kubájáról, Latin-Amerikájáról nem is beszélve, ezek az – egyszerűség kedvéért nevezem így – modellviták felerősítették az európai marxista gondolkodásmód reformját. A nyugati baloldali gondolkodásban Gramsci került az érdeklődés középpontjába,

<sup>7</sup> A sors ironiája, a hatalom cinizmusa, hogy az 5+1 visszavonását az egységes hatalmi döntések jegyében ott is megszüntették, ahol véletlenül (helyi sajátosságok összehatásaként) működött, s jól működött (Oláh 1967a, 1967b).

<sup>8</sup> Ha fentebb a magyar szépirodalom fontos darabjait idéztük, akkor most utalásszerűen a kirgiz Csingiz Ajtmatov nevére, műveire utalunk, akár az 1962-ben megjelent *Az első tanító* címűre, akár a „gyermekvédelmi tematikájú” *Fehér hajóra*.

<sup>9</sup> Ennek lenyomataként a hazai szaksajtóban ismertté váltak, tán valóságos arányuknál is hangsúlyosabbakká Szkatkin és Zankov modernizáció felé tájékozódó művei. Később erről is szólunk, hogy végbement a húszas évek nagy szovjet-orosz avantgárd pedagógusainak rehabilitációja is – a magyar olvasók is újratanulhatták a „szovjet nevelés történetét” – sőt, szemben az ugyanebben az időben megszólaló bolgár szakemberrel, a hazai sajtó többször is pozitív szövegkörnyezetben emlegeti J. Dewey-t (Sztamenov 1967; Horváth 1967a, 1967b, 1967c). Külön elemzést érdemelne a (különösen a sztálini torzképben láttatottan) „dúr hangnemű” makarenkói stílus mellett a „moll hangvételű” – jóval „szelidebb, békésebb” – Szuhomlinszkij színre lépése. A *Pedagógiai Szemle* 1967/11., ünnepi számában Pataki Ferenc a nagy elődök közül Sackij munkásságát emelte ki (Pataki 1967). A beköszöntő írás, az intézet igazgatójává megfontoltabb volt (Szarka 1967). Elismerte a *forradalmi korszak* feltámasztott jeleseinak jelentőségét, de óvatossággal el is határolódott tőlük, kritikával illette a *dogmatikus korszak* pedagógiai munkásságát, de itt nála már megfordult a retorika, „*Voltak hibák, de mégiscsak...*”. Fontosnak tartotta megjegyezni egy beszúrában a nemzedékek közti feszültség meglétére utalva, hogy a haladás és konzervativizmus közti ellentét, feszültség nem a fiatalok és idősek közti feszültség tükröi. Makarenkóról Gáspár László írt a *Köznevelés* ünnepi sorozatában (Gáspár 1967); a Dzerzsinszkij-kommuna példáját emelte ki, lényegében számon kérte, hogy a gyakorlat hivatkozott alapműben nem csupán az oktatás és termelőmunka egysége érvényesült, de bizony az *önkormányzatosság* is!

az olasz marxisták másképp látták Marxot. Előáll az a jelenség, amit „marxizmus-rene-  
szánsznak” nevezünk stb.<sup>10</sup>

Nem volt könnyű ezentúl dönteni, nem volt könnyű „okosnak” lenni. Miközben Kovács András filmjének mondanivalója is hatott a közbeszédben, a *Falaké*, mely arról szólt, hogy a szabad cselekvés korlátai jóval nagyobb mozgásteret biztosítanak, mint azt reflexszerűen vélelmezi az értelmiség, ugyanekkor előállt az a lélektani helyzet is, amely (szintén a 68-as esztendő filmjében), a *Nyár a hegyen* című Bacsó Péter-alkotásban mond ki az egyik fiatal főszereplő a film helyszínén, egy ötvenes évekbeli büntetőtábor romjain újra találkozó egykori kommunista rab és kommunista táborparancsnok konfliktusa hallatán: „Ezek itt összevissza bezárták egymást.” A film jelentősége témánk szempontjából sem alábecsülhető: arról van szó, hogy az új, fiatal nemzedéket nem az apák vitája érdekli, saját problémáikra keresnek választ, új válaszokat.<sup>11</sup>

A változások szele elérte az iskola mindennapi kisvilágát is. 1966-ban az OPI-ban már konferenciát lehetett rendezni az „iskolai kísérletekről”.<sup>12</sup> Látható, hogy eleinte a politikailag feddhetetlenek jutnak kísérleti engedélyhez az – egyenirányított, a reformoktól elvileg idegen, egytanterves, egytankönyves, szakfelügyelős – iskolai világban. Balogh Jenő, az egykori minisztériumi munkatárs modernizálhatja a rajztanítást – bevezetve a máig használatos „vizuális kultúra” fogalmát. Bölcs István, a Radnóti Gimnázium tanára is közreadhatja *Filmesztétika* kísérletéhez kapcsolódó tankönyveit.

S fokozatosan szóhoz jutottak a korábbi elítélek vagy hallgatásba száműzöttek. Varga Tamás (az egykori ONI-s) megindulhat az „új matematikával” – 1967-ben lesz az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa, Eperjessy Gézáné 1965-ben vezető napközis felügyelő lesz, s hozzáláthat az „egésznapos nevelés”, a napközi, iskolaotthon reformjá-

<sup>10</sup> Nem volt véletlen 1969 rövid, de forró bölcsészkar tavaszán Radnóti Sándor felszólalása a KISZ-gyűlésen, hogy az „új vezetőség összetétele tükrözze a marxizmuson belüli áramlatokat” (Trencsényi 2001–2002). Noha bene ez a kívánság akkor be is teljesült, akkor is, ha a „maoista” s egyéb „radikális” csoportokat addigra a hatalom politikán túli eszközökkel is pacifikálta (Dalos 2000). S tudjuk: '69 őszére ezt a sajátos „reformnépfrontos” alakulatot is szétmorzsolták.

<sup>11</sup> A „generációs korszakváltás” gondolatával küszködött az ideológia. A kompromisszumokat kereső Kádár a KISZ 1967-es kongresszusán emlékezetes módon védte meg az ifúsági divatot („Az ész a fontos, nem a haj” – követte is híven az éppen „tűrési” grádicsra kapaszkodott Bródy-Szőrényi-dal a kádári mondatot). A nyugati – és lengyelországi, jugoszláviai – diákmozgalmakat elcsendesülésük-elfojtásuk után mérlegelő, pedagógiai narratívában fogalmazó hazai szerzők óvatosan, de levonják a tanulságokat. Győri Illés a *Köznevelésben* nagyszabású tanulmányt közölt *Diákok lázadása* címen (Győri Illés 1969). A lengyelországi tüneteket a fellazító propagandával magyarázta, a jugoszláviai diákmegmozdulásokat az ottani gazdasági reform előidézte kritikus helyzettel (hazabeszélne? – T. L.), de a nyugati eseményekről korrekt, áttekintő rajzot adott. Szóvá tette a „hagyományos baloldal” tér- és szerepvesztését, az ultrabal megerősödését alapvetően ezzel magyarázta, nem csak egyszerűen a kapitalista világrend más válságtüneteivel. Hogy a diáklázadásokban generációk küzdelme, illetve a társadalmi küzdelmeknek új dimenziója, az „apák és fiúk” közti feszültség lenne az alapvető, azt ő is tagadta, de hozzátette a *tényt*: az apák nemzedéke a „Nagy Október” kortársa, míg a lázadó fiatalok az úrhajózás, az atomhasadás és a kibernetika gyermekei. A napisajtó nyilvánosságában is szóhoz jutó Győri Illés György metaforáját újraolvasva lehetetlen nem gondolni a betiltott, majd a velencei filmfesztiválon 1965-ben (megvágott állapotában is) világsikerre jutó, hazánkban is bemutatott filmre, Hucijev *Mi húszévesekjére*. (A filmben a húszéves mérnök egy erkölcsi konfliktusában – mint Hamlet – halott apja szellemét idézi meg, aki – háborús öltözkében – megjelenik, s csak annyit tud mondani: fiam, én 19 évesen már halott voltam, el-  
estem a fronton, nem tudok tanácsot adni neked. – Győri Illés 1969) Végső konzekvenciája is előre mutat: „Az ifjúság problémája kilépett a család és az iskola falai közül.”

<sup>12</sup> Itt olvashatni a későbbiekben kritikusan elemzett Hernád utcai innovációról is, de – mi tagadás – az Ózdbékelepi beszámolóban – nem tudatosítva – feldereng valami városi kommuna képe.

hoz.<sup>13</sup> Tánczos Gábornak, Várhegyi Györgynek, Gazsó Ferencnek a Fővárosi Pedagógiai Intézet nyújtott menedéket, munkásságukban óhatatlanul felerősödik az oktatás elemzése, érlelődik a korszerű oktatásszociológia. Ehhez Kériné Sós Júlia és Pártos Vera munkái is társultak.<sup>14</sup>

Tanulmányomban alapvetően a közoktatási rendszer példáin kívánok szólni erről a jelenségről, középpontban az „európai 1968” folyamataival. Az elemzők egyetértene azzal, hogy a közbeszédnek három témája volt ebben az évben. A hazai gazdasági reform bevezetése,<sup>15</sup> a „prágai tavasz” – a csehszlovák „emberarcú szocializmus” kísérlete – és ennek fegyveres „segítségnyújtással” lezajlott szétzúzása,<sup>16</sup> illetve a párizsi diáklázadások világa<sup>17</sup> (pl. Murai–Tóth 2018). Az előző jegyzetekben igazolni próbáltam – a szaksajtó tükrében – e folyamatok jelenlétét a pedagógiai közgondolkodásban, de ebben a szemlében azt is vissza kell igazolnom, hogy a „szakmát” jobban érdekelte

<sup>13</sup> Az OPI 1966 őszi szervezett, a pedagógiai kísérletekről, sok aggályoskodást is tartalmazó konferenciáján az „első osztályos ciklus kísérlet”, új betűtípus tanítása, az egésznapos nevelés, orosz nyelvtanítás, csoportmunka a felnőttoktatásban, komplex matematikaoktatás, filmesztétika bevezetése, közösségi nevelés és egy feladatlapos értékelés képviselői jutnak szóhoz. Erről tudósított a *Pedagógiai Szemle* 10. (tematikus) száma.

<sup>14</sup> A pályakezdő, már az új tudományosságban nevelkedett Hunyady Györgyné és Kozma Tamás is gyakran hallatják friss szavukat a pedagógiai sajtóban.

<sup>15</sup> Az országos oktatásirányítók siettek is megnyugtanni a pedagógusokat, az oktatás, a művelődésügy nem igényel változtatásokat, csak „ésszerűsítést”. De olyanok hangja is szóhoz jutott sajtóban, konferencián – s ezúttal is tisztelettel kell emlegetni Bakonyi Pál nevét –, akik a gazdasági mechanizmus reformjától éppenséggel nem valami kapitalista restauráció előidézte morális válságot vizionáltak, hanem éppen ellenkezőleg, a felelősség, az együttműködés iskoláját (Lugossy 1967; Petró 1967; Orbán 1968). A *Pedagógiai Szemle* a 2. számban közölt szerkesztőségi cikket, melyben jelzi, hogy a mechanizmus nem rentabilitást követel a kulturális intézményektől, de a gazdálkodás felelősségét igen.

<sup>16</sup> A pedagógiai szaksajtó érzékelhető rokonszenven követi a csehszlovák folyamatok kezdetét. N. Sándor László nagyszabású interjút közölt a *Köznevelésben* a prágai miniszterhelyettessel (N. Sándor 1968). A nagy októberi szocialista forradalom kerek évfordulójára megjelent ünnepi *Pedagógiai Szemlében* pedig a máig köztiszteletben álló Jozef Cach közöl fontos tanulmányt. Ennek címe *Pedagógia, hagyomány, marxizmus*. A cseh szerző „a szocialista világ fájdalmas újjászülésének folyamatáról” szól, e horizontról tekintette át gondosan a cseh pedagógiai hagyományt, bő teret szentelve a polgári demokrácia vívmányainak is, természetesen a kommunista fordulat jelentőségét is méltatva. A szerző ünnepelte a kritikai hangokat a pedagógiai gondolkodásban, s a nem marxista, burzsoá országok pedagógiájával kialakítandó – bár kritikus – dialógusra szólított fel: „marxista pedagógiánk meggyőző ereje többek között csak úgy fejlődhet, ha szembeállítjuk a jelenlegi burzsoá pedagógiával és ha támogatást nyer a nyugati demokratikus áramlatoktól... Ha a burzsoá pedagógiával létesítendő szorosabb kapcsolatokról beszélünk, akkor arra gondolunk, hogy magas szintű, pontos tájékozódással egybekötött vitákba kell bocsátkoznunk a világról, az emberről s nevelésről szóló nem marxista koncepciókkal.” (Cach 1967.) Az nem valószínű, hogy a november 16-iki pedagógiai társaságbeli előadására készülve Erdy-Grúz Tibor akadémiai főtárgy olvasta volna a cseh szerző írását, de mégis mintha előbbi dialógusra szólító szavait kontrázta volna a jubileumi ülésen: „Hívei vagyunk a más nézetten levőkkel való párbeszédnek is, párbeszédre azonban csak az vállalkozzék, aki beszélni tud.” (Simon 1967b.)

<sup>17</sup> Szembeszökően gazdag a franciaországi tudósítások száma 1967/68-ban a pedagógiai sajtóban. Akad köztük a diákmozgalmak hátterét illusztráló írás, dokumentum is – nem egy ugyan májusban, a lázadás leverése után látott napvilágot –, de sok az egyéb témáról szóló, olykor „kis színes” is. Utólag nehéz eldönteni, hogy szerkesztői ügyesség volt-e így is figyelmet keltetni Párizs iránt, vagy éppenséggel eltakarni a lényeges folyamatokat. Csak felsorolásul: Kiss 1967; Perche 1967; Barabás Tamás 1968; Földes 1968a, 1968b; Körmöczy 1968; A francia 1968; Reiningner 1967; Szappanos 1968; Örvös 1968; Komlósi 1967. – Sajátos, hogy a nyugat-németországi folyamatokról mindössze egyetlen írás jelent meg az ottani fiatalok értékrendjéről, meglehetősen kritikusan (Tomka 1967). – Az ifjúságkutatás sürgetésével zárult a diáklázadások esztendeje a *Pedagógiai Szemlében*. Értő tanulmányt közölt Illés Lajosné (1969) alapján véve korrekt képet festve a nyugati mozgólódásokról, érvényesen értékelte Marcuse-t, a szocialista országok világából a lengyel és a jugoszláviai megmozdulásokról adott számot.

az érettségi esetleges reformjáról szóló vita, igazgatói atrocitás, osztályozási gondok, az érettségi krízise (Vita 1967; Vitazáró 1967; Báthory–Szokolszky 1968), a szakközépiskola „spontán” diadalútja (Vendég 1968: 407), az osztályozási kultúra (Báthory 1968), az igazgatói önkényeskedések, a vakáció, a protokolláris események.<sup>18</sup>

Ám ebbe a világba mondhatni „vakmerőn s hívatlan” belép két személy, tanulmányom két „hőse”, Gáspár László és Loránd Ferenc.<sup>19</sup>

S ez már „elbeszélésünk” kulcsmotívuma: 1967 decemberében választotta le Loránd Ferenc igazgató a Kertész utcai dolgozók iskolájában – gyakorlati kényszereket követve – a tanköteles túlkorosokat, s szervezte őket valójában szerkezetátalakító, új típusú intézménnyé *ifjúsági tagozattá*, majd József Attila Dandárrá – ezzel belevágva a jellemzett korszak legnagyobb hatású innovációjába. Támogatói, biztatói közt említésre méltó Erzsébetváros hűséges kommunista, morális tisztaságban kiemelkedő osztályvezetője, Göndör Tibor, de legalább ennyire a lélegzethez jutó, fentebb említett ötvenhatosok is. Várhegyi György gyakori vendég volt a Kertész utcában, bátorította az egyre merészebb lépésekkel előreszaladó igazgatót.<sup>20</sup> A *Kertész utcaiak realizmusa* mindenképpen annak a felismerésnek a tükré (alapvetően ezt kedvelte benne az értelmiség), hogy az erzsébetvárosi bércaszárnyakban, utcákon és tereken – de még a kisebb, sőt a nagyobb üzemekben is – az „osztályharcban vasba öltözött osztály” tengeti reménytelen életét alkoholmármorban és csövező életmódban, agresszió áldozataként és elkövetőjeként. Fokról fokra élte meg ezt a valóságot (s realista hűséggel adott róla számot) Loránd. Távol állt tőle, hogy az „új gazdasági mechanizmus” újjáépítkező kapitalizmusára hárítsa e jelenségvilágot (ahogyan ezt a magyar '68-at megtorpedozó „munkásellenzék”, s ennek megannyi szócsöve tette). Ezek a miniszociológiai tapasztalatok – tetézzve az állami bürokrácia okozta szenvedésekkel – tették rendszerkritikussá Lorándot, a könyv epilógusa is ezt az elkomorulást (minden elpusztíthatatlan optimizmusa és derűje dacára) igazolja.<sup>21</sup>

Ugyanebben az időben készült exodusára, Szentlőrincre Gáspár László is. Az ő útja más. A „csüngő vállú szegénységet” saját apostoli fiatalságában élte meg.<sup>22</sup> A tehetséges ifjú diák falta a könyveket, s olvasmányai, tanulmányai nyomán alakult ki benne a meg-

<sup>18</sup> Ezek közül mégiscsak kiemelkedik a *Pedagógiai Szemle* 1968/5. számában közölt tudósítás Kiss Árpád bevezetésével az UNESCO nagy moszkvai konferenciájáról, ahol többek között a két „világrendszer jelése”, Bloom és Szkatkin dolgoztak egy bizottságban. A téma perspektivikus: „Az általánosan művelő tanítás tartalma”. A résztvevők egybehangzóan vélekedtek úgy, hogy az iskolai tananyag 10–15 évvel van elmaradva a tudomány fejlődésétől. Mindenki a „tudományos-technikai forradalom” lázában ég, a kibernetika pedagógiai alkalmazásában, s az efölötti eufóriában globális egység mutatkozik.

<sup>19</sup> Gáspár neve felbukkant az 1969-es bölcsészkar perpatvarban is: Közvetlenül Szentlőrincre utazása előtt Csalog Judittal tartott beszélgetést a klubban (egyébként a filozófusok KISZ-szervezete szervezésében), melyet öles plakátok hirdettek „*Kuruzslás-e a pedagógia?*” címmel. Nem csoda, hogy a Neveléstudományi Tanszék nagytekintélyű vezetője másnap haragosan jelentette ki: „csak azért kapta meg a kísérleti stallumot”, hogy jól belebukjon!

<sup>20</sup> A Loránd-életmű értékelése mára még csupán baráti beszélgetések tárgya. Nyilván elemzésre vár útja a makerenkói megoldásoktól az (ezeket legfeljebb „megszüntette megőrző”) szociáldemokrata ihletésű komprehenzív iskola honosítására szervezkedő vállalkozásaiig.

<sup>21</sup> A megbizonyosulás – szinte már várt – teljessége majd 1979-ben a Róbert Nevelőintézetben jutott el a legmagasabb szintre, de ennek elemzése kívül esik dolgozatunk tárgyán.

<sup>22</sup> Az utalás itt Petőfi nagy kiábrándulás-költeményére vonatkozik. A vers főhőse, Szilveszter rettenetes – Dickenst idéző – gyerekkora, eszmélése és ifjúkora kísértetiesen emlékeztet a dobozi gátőr fiának gyermekkorára, eszmélésére és ifjúkorára.



győződés: „a marxizmus pedagógiai tanításait még nem ismerte meg, nem dolgozta fel a maga totalitásában a szakma.” (Gáspár 1984: 84.)<sup>23</sup> Izgalmas számunkra a „nyitány”, az első érett Gáspár-tanulmány környezete és tartalma. A kötet szerkesztői, az akadémiai bizottság „hivatalossága” óvatosan, de a dolgozat jelentőségét mégiscsak elismerve az 1967-ben szerkesztett, 1968-ban megjelent *Tanulmányok a neveléstudomány köréből* című évkönyv 3. helyére helyezték a tanulmányt (Gáspár 1968). Mára szembeszökő, hogy a nem kis részt újragondolt (új kontextusba helyezett) marxi szövegek és a „nagy minta”, Makarenko, továbbá a „tevékenységelvű” pedagógia pszichológiai megalapozásaként hivatkozott Vigotszkij-tanítvány, Leontyev mellett milyen sok a később „kiátkozott” vagy kivonult, ekkor az *új kánonban* helyüket kereső szerzők száma, így Heller Ágnes, Márkus György, Hegedűs András, Márkus Mária a hazaiak közül, a francia R. Garaudy. De a másik fontos jellegzetesség, hogy a „közösségi nevelés” új értelme dereng fel a műben, a közösségértelmezés, a „közösségi összetartozás tudata” (vagyis akkor még nem közkeletű szóval az identitás) valósággal a „kommuna” jegyeit veszi fel. Nem tagadja Gáspár a mezzoközösségek transzmissziós szerepét a társadalmi közösség, a „közösségi társadalom” létrejöttében, ám a társadalmat mégiscsak kimutathatóan „közösségek társadalmának” vizionálja akkor, ha a gyerekek (és hivatásos nevelőik) „kommunájára” gondol.<sup>24</sup>

Vajon korszakhatáron állt-e Loránd Ferenc, illetve a szentlőrinci kísérletet indító Gáspár László? Más volt-e innovációjuk lényege, mint a *hasonló* tevékenységi rendszerrel, a makarenkói hagyaték feldolgozására hivatkozó más kísérlet, például Székely Tibor Hernád utcája (*Hunyadyné 1970*)?

Ha igazolni tudom, hogy *más* volt, akkor az válasz lehet abban a barátságos vitában, mely évek óta Sáska Géza és köztem zajlik (s részben Kelemen Elemérrel is) '72 (az oktatási párthatározat) megítélésében. Hogy tehát az-e az alaphelyzet (mint vitapartnereim állítják), hogy a *dogmatikus baloldal mint a konzervatív fél állt* (szállt) szembe a *reformerek progresszivitásával*, s így a „szocialista nevelőiskola” restaurációja a konzervatív fordulat eszköze volt? Vagy legalább ennyire fontos pólus volt – annak idején végképp – a *dogmatikus-konzervatív „balos” oldal és az újbaloldaliság, újmarxizmus felé tájékozódó innovátorok két pólusa*?<sup>25</sup>

A Bokányi Iskola, Székely Tibor iskolája s ugyanígy Rozsnyai Istvánné Landlere, Berzsenyije a kádári konszolidációt legitimáló ihletésben működött, támogatni kívánta azt expressis verbis s rejtett tantervével is, komolyan véve a 'Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány' deklarált ideológiáját – legfeljebb megsértődtek, hogy a pragmatikus politika az árnyékba rendezte őket. (Kitüntetett értékek náluk a fegyelem, a „demokratikus centralizmus” diákönkormányzati megfelelője, az igazgatói tekintély jelentősége, más vonatkozásban a Szovjetunióhoz fűződő baráti kapcsolat hangsúlyozása.) Ugyan a *Pedagógiai Szemlében* Pataki Ferenc Makarenko-monográfiájáról közölt

<sup>23</sup> Kapott is érte hideget-meleget. A korszak kanonizált nevelélmélet-írója, aki alapvetően a konzervatív pedagógiát öntötte le piros mázzal, az 1969-es nevelélméleti munkaértekezleten – védelmezve saját paradigmáját – oda is szűrt Gáspár alaptételét téve némi ironiától sem mentesen felszínes kritika tárgyává (Ágoston 1970).

<sup>24</sup> Lásd Gáspár 1968: 89, 94–95.

<sup>25</sup> 30 évvel a politikai rendszerváltás után *jelentéktelennek* tűnnek ezek a különbségek, de a maguk idejében nem voltak azok, s okkal feltételezem, hogy elrendezésük a történelmi emlékezetben hozzájárulhat mai kihívásaink érvényes megválaszolásához is.

recenziófűzér egyik szerzőjeként Székely Tibortól nem volt idegen a felismerés, hogy bizony itt „vadonatúj iskolaképről” van szó (Székely 1967), az „igazi szocialista” iskoláról. Ám ennek lényegét elsősorban – saját innovációját igazolandó – a „növendéknek az oktatáson túli teljes életét átfogó” iskolaképben látja, mely „társadalmi tapasztalatszerzésüket” befolyásolja. A közösségnek e társadalom nagyszervezeteihez való igazodását hangsúlyosabban fogalmazza, mint Gáspár.<sup>26</sup> Mégiscsak a „hazafias és internacionalista nevelés általános feladatainak lesz ez eszköze” (Székely 1970).<sup>27</sup> S ebben a szisztémában aztán az igazolatlan hiányzás és az őrsi összejövetelék látogatottsága integráns, egyenértékű szempont lett az osztályok közti versenyben – megannyi kifejezetten innovatív elem mellett.<sup>28</sup> S hangsúlyosabb nála – a hivatkozás 566. oldalának szövege erről tanúskodik – a kedvelt iskolakép megvalósításához szükséges állami intézkedések követelése is (Székely 1967). Székely Erzsébetváros-képe – mi tagadás – korántsem annyira kritikus, mint a két utcával arrébb a proletársors pokoli bugyraival vergődő Lorándé, bár az is igaz: ő sem az „új gazdasági mechanizmus” újpolgárosodását okolja a nehéz helyzetért.

Lorándnál nem csupán a valóságábrázolás illúziótlan, a *Rozsdametetőre*, sőt a *Látogatóra* hajazó, a „hatalmon lévő osztály” dogmáját a „realizmus diadalával” kétségbevonó hitelessége jelez *fordulatot* (s ebben a rendszerkritikában nem az „új gazdasági mechanizmus” konzervatív revíziójának szándéka jelenik meg, hanem a létező szocializmus szocializmus-mivoltának kétségbevonása).<sup>29</sup> A hatalom konkrét szereplőivel folytatott küzdelem – ennek hű tükre a könyv formában is megjelent s nagy visszhangot kiváltó napló – totális rendszerkritikává érlelődik (Loránd 1976).

Gáspár teoretikus úton jut el – bár hasonlóképpen Lorándhoz ellentmondásoktól nem mentes végeredménnyel – a rendszerkritikáig. A hatvanas évek második felében a „létező szocializmus” pedagógiai valóságából teoretikusan hiányolta a marxizmust. Azt a marxizmust, amit a „marxizmusreneszánsz” új nézőpontja az újbaldaliság ideológiájaként fogalmaz meg világszerte (Gáspár leginkább olasz szerzőkre hivatkozott – Gramsci, Manacorda stb. –, s elsősorban a dogmatizmustól megtisztított marxi szövegekre). S expressis verbis illette kritikával a létező szocializmus ideológiáját (Gáspár 1984).

Akárhogy is, a szentlőrinci kísérletet engedélyező, olykor reménységgel követő hatalom zsigerből félt az újítástól, nem vállalta a kísérlet eredményeinek implementálását.<sup>30</sup> Pedig bizonyos kérdésekben a „szentlőrinci modellben” is bennragadtak „kövületek”. Miközben a termelés-gazdálkodás tevékenysége merőben eltért az idealizált 5+1-től, az „oktatás és termelőmunka egységének” marxi felfogását követő hazai, sőt nemzetközi (akár NDK-s, akár kubai) praxist messze túlhaladva tette az „önigazgató” gazdálkodást e tevékenység részévé, ezzel az önkormányzásnak valódi,

<sup>26</sup> Lásd Gáspár 1968: 54–55.

<sup>27</sup> Lásd Székely 1970: 66.

<sup>28</sup> Lásd Székely 1970: 97.

<sup>29</sup> Akkor is, ha szerzőnk haláláig hitt ebben a szép utópiában, csak évről évre későbbre helyezte a „szabadság birodalmának” eljövételét.

<sup>30</sup> A szentlőrinci kísérlet belső ellentmondásairól másutt írtam, ennek tárgyalása nem tartozik e tanulmány körébe (vö. Trencsényi 2002).

új kompetenciákat biztosítva,<sup>31</sup> s miközben átfogó tantervi reform vált sikeressé.<sup>32</sup> Ám az úttörőcsapat és az iskolaközösség viszonyában mégiscsak az élcsapat és tömegek viszonyát definiálta. S – a kísérlet vesztét okozóan – nem figyelt igazán a helyi társadalom helyi folyamataira – holott a társadalom mozgása (legalábbis ebben az időben) erre haladt. Gáspár az iskolán kívüli kulturális infrastruktúrának a kísérlet kezdeti szakaszában a baranyai agglomerációs nagyközségben tapasztalt szegényessége ezt akár indokolhatta is: az iskolát „totális intézménynek”, „iskolakommunának” vizionálta. Minden ellenkező vélekedés ellenére Gáspár mégsem lett, később sem lett „kincstári pedagógus”. Bántóan, de joggal fogalmazott így a 80-as években a kísérlet értékelésére kiküldött bizottság vezetője: Báthory Zoltán: *„Szentlőrinc nem pluralizáló tényező”* (Báthory–Junghaus 1989: 22).<sup>33</sup>

Az ellenreform tehát 1968-ban még nem érezte hatását. A szereplők felvonultak a pályára, s méregették lehetőségeiket, tapogatták a jeles film metaforája szerint a „falakat”, melyek a véltnél tágabbnak látszottak bizonyulni.

Aztán – Kelemen Elemér 1972-re teszi ennek idejét – a falak újra összezártak.

„A hatvanas évek második felében megjelenő gazdasági reformtörekvések társadalmi és politikai következményei (a merev tervgazdálkodás leépítése, a munkaerőpiac megjelenése, új kompromisszumok a hatalom és a társadalom között) az oktatáspolitikai vákuumhelyzet és a törvényen kívüli állapot feloldását s a változó viszonyokhoz igazodó, kevésbé átpolitizált és a tényleges társadalmi szükségletekre jobban reagáló, új oktatáspolitikai kialakítását sürgették. Az előkészítés biztató munkálatai (a társadalomtudományi kutatások megerősödése, a pedagógusszakma aktivizálódása és az V. Nevelésügyi Kongresszus, a közoktatás helyzetének tényszerű feltárása stb.) azonban hiábavalónak bizonyultak. A hegyek vajúdása egeret szült: az MSZMP KB 1972-es határozata – az időközben lezajlott belpolitikai fordulat hatására is – nem a reformok várva várt elindításának, hanem a reformtörekvések – igaz, részben sikertelen – megfékezésének eszköze lett. Nemcsak egy megtorpedózott gazdasági-társadalmi fordulat felemás, belső ellentmondásoktól terhes terméke tehát, hanem a megtorpanó gazdasági reform mögött felsejlő, súlyos társadalmi és politikai problémák elkendőzésének és lefojtásának eszköze is, amely a hiányzó siker és a győzelembe menekülés illúzióját kínálta, legalábbis az oktatás terén. Ezáltal válhatott irracionális folyamatok elindítójává, illuzórikus és voluntarista törekvések gerjesztőjévé az oktatásügyben.

A gazdasági reform lefékezésével párhuzamosan – a diktatúrák természetének megfelelően – újból megerősödött, előtérbe került a társadalom fölötti ideológiai-politikai ellenőrzés igénye, s a propagandisztikus szándékok az oktatáspolitikában is a realitások fölé kerekedtek.” (Kelemen 2003.)

A hazai nevelésügyben reflektálatlan, alig reflektált maradt volna ’68? Jól működött a vasfüggöny? Vagy a honi értelmiség el volt foglalva a prágai tavasszal? Vagy a gazdasági reform társadalmi következményein töprengett aggódva és reménykedve? A hatalom

<sup>31</sup> Egyébként joggal emlegeti Sáska a késő szocializmuskori utópikus innovációk kapcsán a jugoszláv öngazgatási modell megkésett felmelegítését (Sáska 2011).

<sup>32</sup> Olyannyira, hogy Nagy Sándor *Oktatáselméletének* „aktuális” változatában az *„Egységes világkép, komplex tananyag”* vált a mintaprogrammá. Másutt megírtam, a pesti professzor ezt később lecserélte az új kiadás idején divatos Zsolnai József-re (Trencsényi 2017).

<sup>33</sup> Hozzá tartozik a képhez, hogy Gáspár még a rendszerváltásban is – MSZP-alapítóként – a demokratikus szocializmus lehetőségét látta, remélte megannyi, tragikusan korai halálát siettető csapás után is.

monolit fala immár végérvényesen megtört. Különböző tiltók, tűrők és támogatók közt lavírozva – olykor komoly harcok, véráldozatok árán – de szembeszökő dinamikával jelent meg a közbeszédben és a praxisban mindaz, ami reformot, alternatívát jelentett az ifjúság dolgában, a nevelésügyben.<sup>34</sup>

A tapasztalatok nyomán a MSZMP KB sebtében határozatot hozott az ifjúságpolitikáról, majd alig egy évre rá Ifjúsági törvény is született. Az intézkedések egyik elemzője, Nagy Ádám a létező ifjúsági szervezetek megerősítését, fokozott politikai legitimációját olvassa ki (Nagy–Boros–Folmeg–Trencsényi 2017: 55). Gergely Ferenc pedig éppenséggel ezek tehermentesítése céljából megnövelt állami felelősséget lát ebben: új állami intézmény születik, az Országos Oktatási és Ifjúságpolitikai Tanács (1974-től Állami Ifjúsági Bizottság), mely bizonyos kompetenciákkal és erőforrásokkal is rendelkezik (korábban az ifjúsági ügyek, programok költségvetése felett a KISZ rendelkezett) (Gergely 2008: 95). Rögzítsük a tényt, hogy a hatalom a maga módján lereagálta '68-at, de olyan állást foglalt el, melynek értelmezése már a maga korában megengedte a *plurális* értelmezést.

A folytatás igazolja elemzésemet.

1969-ben vászonra került Jancsó Miklós *Fényes szelekje*, melyben ott van '68 ihletése, értékelése is, persze újabb szembenézés az ifjúkorról, a népi kollégisták nemzedékével. 1971-ben az *Agitátorokban* 1919 „átiratát” készítették el a magyar '68 főhőseinek szereplésével – így e film szintén kettős jelentést kapott (Magyar Dezső filmje). 1970-ben a nemzedéki önvizsgálatot folytatta Szabó István a *Szerelmesfilmben*, híven művészi hitvallásához gazdagon elemezve a gyerekkor, az iskolai világ történeteit, s felvillant benne egy kis francia feelinget is. (A főhős ideutazik gyerekkori szerelméhez, a két világ distanciáinak ábrázolása nagy hangsúlyt kapott a filmben.) Rózsa János a *Tanítókisasszonyoknak* állított szeretetteljes, bár groteszk emléket 1971-ben, majd

<sup>34</sup> Érzékletesen számol be emlékirataiban Diósi Pál – aki a KISZ KB Ifjúságkutató csoportjának volt munkatársa – arról, hogy miképp váltakozott a politika viszonya az „ifjúsági problémára” sebtében létrehozott saját intézményéhez (Diósi 2016: 128). – Ugyancsak ékes bizonyítéka a hatalom tudathasadásának az az állásfoglalás, ahogyan például 1980-ban Belügyminiszteri parancs „értelmezte” az 1971-es Ifjúsági törvényt: „...4. Az eddigieknél fokozottabb mértékben kell biztosítani a fiatalok lendületének, kezdeményező készségének, új iránti fogékonyságának, tehetsége kibontakoztatásának lehetőségeit. A szolgálati érdekekkel és a Belügyminisztérium káderverségletével összhangban az arra alkalmas – tehetséges, hozzáértő, hivatásszerető – fiatalokat bátran kell felelősségteljes feladatokkal megbízni, kádertartalékként kiválasztani és sokoldalú fejlődésüket az 1/1979. sz. belügyminiszteri irányelvben meghatározottak szerint egyéni kádernevelési tervek alapján elősegíteni.

A vezetői munkában tovább kell erősíteni annak szellemét, hogy a fiatalok irányában állandó és kiemelt nevelési feladatot képez a hivatásszeretet kialakítása, a szocialista hazafiság, a proletár internacionalizmus erősítése, a szocialista erkölcs normáin alapuló magatartás általánosítása, a pozitív jellemi tulajdonságok fejlesztése, az öntudatra épülő katonai rend és fegyelem önkéntes vállalása.

5. A parancsnokok tegyenek hatékonyabb intézkedéseket a szolgálati rend és fegyelem erősítésére, az állomány-nal szembeni parancsnoki igényesség fokozására. Határozottabban lépjenek fel az olyan negatív jelenségekkel szemben, mint a közömbösség, a cinizmus, a könnyelmű életre való hajlam; a szolgálatellátási fegyelem lazulása, az ifjúságot lebecsülő szemléletek ellen. A parancsnoki intézkedéseket azonban mindig össze kell kapcsolni a politikai neveléssel, a megfontolt, differenciált vezetői cselekvéssel. [http://www.abparancsok.hu/sites/default/files/parancsok/10\\_34\\_1\\_1980\\_0.pdf](http://www.abparancsok.hu/sites/default/files/parancsok/10_34_1_1980_0.pdf) – Hasonlóképp érzékeli a hatalom szerepét az ifjúsági klubokat illetően a jelenség szakértője, Török József is: „1972-vel tehát kialakult egy olyan paternalista ifjúságpolitika, amelyben az állam hajlandó anyagi támogatást adni, cserébe viszont ellenőrzése és irányítása alá von minden létező közösségi mozgalmat... A klubmozgalomnak a központi »injekció« néhány évig fejlődést eredményezett, még ha ez jobbára csak helyiségeket jelentett is. A kétarcú – támogató, de ellenőrző – politika azonban a beatmozgalomból és az amatőr színjátszásból már sikerrel változtatott üzletet és produkciót.” (Török 1987.)

a pedagógiai szembenezés újabb nagyhatású filmjét, 1972-ben, a *Botütés saját kérésre* címűt. A Balázs Béla Stúdió jelentős nevelésügyi munkássága következett, a *Kertész utcaiakról* Mihályffy Sándor forgatott filmet 1972-ben, a hírneves *Nevelésügyi sorozat* 1973-ban készült.

1971-ben UNESCO-támogatással a szolnoki Varga Katalin Gimnáziumban kísérlet indult el, mely célul tűzte ki a permanens nevelés elméleti alapjainak kimunkálását és alkalmazását az iskolai oktatásban (*Bernáth–Horváth–Mihály–Páldi* 1981). Ugyanebben az évben új gerilla lépett a csatátérre, Zsolnai József – viharos főiskolai kalandok után – elkezdte nyelvi-irodalmi-kommunikációs kísérletét, melyből aztán az első hivatalosan is „alternatívának” nevezett tanterv születik (*Paksi* 2011). Kiss Árpád patronálása mellett felpörög a „programozott oktatás”. Négy iskolában Takács Etel bevonásával megindultak az előkészületek (*Jandácsik* 2014; *Kiss* 1968).<sup>35</sup> 1971-ben megjelenik Székácsné Vida Mária *Gyermekművészet Japánban* című könyve, mely *reveláció* volt olvasói körében, ilyen terjedelmű külföldi kitekintés nem szocialista, sőt nem európai világból eddig nem is jelent meg. Először ő adott hírt Winkler Márta kezdeményezéséről is, aki az „új matematika” hullámára lépett fel, s innen újította meg egész pedagógiáját – önéletírása szerint a *hetvenes évektől nehezebben, több politikai kötekedés mellett* (*Winkler é. n.*). 1972-ben jelent meg a hűséges, eretnek Kodály-növendék, Kokas Klára első könyve (*Kokas* 1972).

1972-ben aztán beindult az *olvasótábori* mozgalom, melyről alapítói manapság nyíltan vállalják, hogy *pedagógiai alternatívaként* élték át (*Kamarás* 1977, 1984, 2003), illetve az *újfolklorizmus* (benne a táncházmozgalom) válaszolt az ifjúsági korszakváltás kihívásaira (*Bodor* 1981; *Jánosi* 1979).<sup>36</sup>

Végül: 1972-ben bemutatják a dezilluzionista *Sípoló macskakő* című filmet. Gazdag Gyula filmjét, melyben egy KISZ-építőtábori miliőbe érkező igazi '68-as *számol le* a forradalom, *minden forradalom* gondolatával.<sup>37</sup>

De ez már egy másik történet.

Összefoglalásul elmondhatjuk: mindenképpen tény, hogy a rendszerkritikában előrehaladt szereplők már nem fordultak vissza, nem álltak az ellenreformerek csapatába. Különböző harcmodorban siettették, várták ki a változásokat, s azok motorjaként kínálták fel szolgálataikat. Más kérdés, hogy a rendszerváltás furcsa olvasztótégelyében igazán (már?) rájuk nem is volt szükség.

## IRODALOM

A francia demokratikus egyetemért (1968) *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 11. pp. 1029–1320.

A gazdasági mechanizmus reformja és a köznevelés (1968) *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 1. pp. 1–5.

<sup>35</sup> A négy személy egyike egyébként Debreczeni Tiborné – a tanulmányunkban már hivatkozott rendező felesége.

<sup>36</sup> A krónikáról meg kell jegyezni, hogy ő volt az utolsó „cserkészfű” (Karácsony Sándor hű tanítványa), akit 1948-ban hosszú száműzetésbe küldött a hatalom, s ebben az időben térhetett vissza az ifjúsági kultúra világába.

<sup>37</sup> Sajátságos, hogy elemzett korszakunk nyitányában is egy KISZ-építőtábori botrány filmes feldolgozása állt, Herskó János *Szevasz, Vera* című 1967-ben készült filmjét számon tatja a filmtörténet.

- ÁGOSTON Gy. (1970) Vita-összefoglaló az első témáról. In: HORVÁTH Lajos (főszerk.) *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság. pp. 235–240.
- A pedagógiai kísérlet metodikai problémái (1966) *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVI. No. 10. pp. 869–937.
- Az általánosan művelő tanítás tartalma (1968) *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 5. [Benne: Kiss Árpád (p. 388.), Szkatkin (p. 400.), Bloom (p. 406.)]
- BALOGH J. (1967) *Vizuális nevelés – korszerű pedagógia*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BARABÁS T. (1968) Vita Franciaországban az egyetemi felvételiiről és érettségiről. *Köznevelés*, No. 1.
- BÁTHORY Z. (1968) A tantárgyi osztályozás néhány jellegzetessége. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 12. pp. 1077–1083.
- BÁTHORY Z. & JUNGHAUS I. (1989) *A szentlőrinci iskolakísérlet értékelése*. Budapest, Közoktatási Kutatások Titkársága. 13. 1989. szeptember.
- BÁTHORY Z. & SZOKOLSZKY I. (1968) Adalékok az érettségi vizsgaosztályzatok megítéléséhez. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 1. pp. 16–28.
- BERNÁTH J., HORVÁTH M., MIHÁLY O. & PÁLDI J. (1981) *Az önálló tanulás feltételei és lehetőségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERNÁTH J. & MEDVEGY A. (1967) Két iskola találkozása. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 10. pp. 375–377.
- BINI, G. (1967) Marxizmus az olasz pedagógiában és iskolapolitikában. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 11. pp. 1014–1029.
- BODOR F. (ed. 1981) *Nomád nemzedék. Ifjúság és népművészet Magyarországon 1970–1980*. Budapest, Népművelési Intézet.
- CACH, J. (1967) Pedagógia, hagyomány, marxizmus. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 11. pp. 1000–1013.
- DALOS Gy. (2000) Kommentár. *Mozgó Világ*, 3 sz. <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00003/marcu3.htm> [Letöltve: 2018. 07. 08.]
- DEBRECZENI T. (1989) *Egy amatőr emlékezése 1966–1978*. Budapest, Országos Közművelődési Központ.
- DEBRECZENI T. (2008) *Különbéke Debrecenben, 1957–1966*. Budapest, Academia Ludi et Artis.
- DIÓSI Pál (2016) *Végtelen mínusz egy*. Budapest, Syllabux.
- FALUDI Sz. (1967) Munka és iskola. *Köznevelés*, Vol. XXII. Nos 13–14. pp. 527–530.
- FONAY T. (1967) Osztályvezető lettem. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 21. pp. 821–822.
- FÖLDES É. (1968a) Neveléstörténeti Múzeum Párizsban. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 5. pp. 185–186.
- FÖLDES É. (1968b) G. Coignot könyvéről. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 10. pp. 393–394.
- GÁBOR I. (1968) Színház és ifjúság. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 11. p. 1025.
- GÁSPÁR L. (1963) *Pedagógiai problémák egy tanyasi iskolában*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GÁSPÁR L. (1967) Makarenko Magyarországon. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 20. p. 794.
- GÁSPÁR L. (1968) A közösségi tevékenységekre épülő nevelési folyamat általános vonásai. In: KISS Á., NAGY S., SZARKA J. & SZOKOLSZKY I. (eds): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, 1967. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 59–102.
- GÁSPÁR L. (1984) *A szentlőrinci iskolakísérlet I*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- GAZSÓ F. (1967) A pedagógusok és a munka. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 3. pp. 210–222.
- GAZSÓ F. (1967) Pályaválasztás és pedagógia. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 6. pp. 213–217.
- GERGELY F. (2008) *KISZ – a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története*. Budapest, Holnap Kiadó.
- GYŐRI ILLÉS Gy. (1969) Diákok lázadása. *Köznevelés*, No. 17. p. 25.
- HORVÁTH Gy. (1967a) Mister Dalton és én. *Köznevelés*, Vol. XXIII. Nos 13–14. pp. 524–526.
- HORVÁTH Gy. (1967b) Mit látott Dewey Szovjet-Oroszországban? *Köznevelés*, Vol. XXIII. Nos 15–16. pp. 605–607.
- HORVÁTH Gy. (1967c) Új Dewey? *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 23. pp. 903–905.
- HORVÁTH Gy. (1968) Vigotszkij „új” könyve. *Köznevelés*, Vol. XXIII. Nos 7–8. pp. 257–259.
- HUSZÁR T. & SZABÓ J. (1999) *Restauráció vagy kiigazítás*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- HUNYADY Gy. né (ed. 1970) *Közösségi nevelés az általános iskolában (Módszertani tapasztalatok)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Ifjúságpolitikai kérdések (1967) *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. Nos 7–8. pp. 577–590.
- ILLÉS L. né (1969) Napjaink ifjúságának erkölcsi és politikai arculata. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XIX. No. 1. pp. 4–21.
- JANDÁCSIK P. (2014) Kiss Árpádné és a programozott oktatás. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/kissarpad/20140625104.html> [Letöltve: 2018. 06. 14.]
- JÁNOSI S. (1979) *Táncos krónika*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
- JAUSZ B. (1967) A Magyar Pedagógiai Társaság terveiről, munkájáról. *Köznevelés*, No. 6. pp. 608–610.
- KÁDÁR J. (1967) Az eszme hű szolgálata vezesse a fiatalokat. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 15. pp. 561–567.
- KAMARÁS I. (ed. 1977) *Országalapítás Bakonyoszlópon*. Budapest–Veszprém, SZK KMK – Eötvös Károly Megyei Könyvtár.
- KAMARÁS I. (1984) „Rögeszmék” Bakonyoszlópon (olvasótábori krónika). Budapest, Tankönyvkiadó.
- KAMARÁS I. (2003) Fedőneve: olvasótábor. *Új Pedagógiai Szemle*, No. 1. p. 97.
- KELEMEN E. (2003) Oktatáspolitikai irányváltások Magyarországon a 20. század második felében (1945–1990). *Új Pedagógiai Szemle*, No. 9. p. 25.
- KÉRINÉ SÓS J. (1968) *Diákévek, diáksorsok*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KÉRINÉ SÓS J. (1969) Jegyzetek disszidens diákokról. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XIX. No. 1. pp. 42–53.
- KISS Á. (1967) Langevin–Wallon-tervezet. *Köznevelés*, Vol. XXII. 8. pp. 299–301.
- KISS Á. (1968) Régi gondok – új utak. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 21. pp. 811–814.
- KOKAS K. (1972) *Képességfejlesztés zenei neveléssel*. Budapest, Zeneműkiadó.
- KOMLÓSI S. (1968) Szülők iskolája – Párizs. *Köznevelés*, Vol. XXII. Nos 15–16. pp. 623–624.
- KÖRMÖCZI L. (1968). Pályaválasztás, iskolaválasztás. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 21. pp. 1017–1019.

- Lapunk ankétja (1967) a hátrányos helyzetben lévő tanulókról. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 5. [Benne: Bakonyi P. (p. 385.), Szarka J. (p. 398.), Kiss Á. (p. 397.), Simon Gy. (p. 403.), Kontra Gy. (p. 409.), Fábíán Gy. (p. 412.)]
- LORÁND F. (1976) *A Kertész utcaiak*. Budapest, Megvető.
- LUGOSSY J. (1967) Közoktatáspolitikánk néhány időszerű kérdéséről. *Köznevelés*, Vol. XXI. No. 18. pp. 641–645.
- MEDVEGY A. (1967) Az új mechanizmus és az iskola. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 22. pp. 845–846.
- MIHÁLY O. (1999) Fordulat és pedagógia. In: *Uő: Az emberi minőség esélyei*. Budapest, OKKER. pp. 234–278.
- MURAI A. & TÓTH Zs. (2018) *1968 Magyarországon – Miért hagytuk, hogy így legyen?* Budapest, Scholar.
- N. SÁNDOR L. (1968) A magyar–csehszlovák oktatásügyi kapcsolatokról. Beszélgetés Jan Sedlak miniszterhelyettessel. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 10. pp. 385–386.
- NAGY Á., BOROS L., FOLMEG B. & TRENCSENYI L. (2017) Az ifjúságügyi gondolkodás diszciplínáris előtörténete. *Kultúra és Közösség*, Vol. VIII. No. 1. (a hivatkozott fejezet Nagy Ádám munkája – T. L.)
- OLÁH I. (1967a) Munkára nevelés a monori gimnáziumban I. *Pedagógiai Szemle*, Vol. CVII. No. 4. pp. 358–362.
- OLÁH I. (1967b) Munkára nevelés a monori gimnáziumban II. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 5. pp. 451–455.
- ÖRVÖS L. (1967) Április elseje Párizsban. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 7. p. 253.
- ÖRVÖS L. (1968) Karácsony Párizsban. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 24. p. 935.
- PAKSI L. (2011) Egy élet az anyanyelv-pedagógia szolgálatában – a tanyasi iskolától a Magyar Tudományos Akadémiáig. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=300> [Letöltve: 2018. 07. 13.]
- PATAKI F. (1967) A szovjet pedagógia első műhelyei. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. Nos 7–8. pp. 989–999.
- PERCHE, M. (1967) Iskolareformok Franciaországban. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 19. pp. 746–747.
- PETRÓ A. (1967) Az irányítás új rendjéről. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 18. pp. 689–695.
- REHÁK F. (1967) A pedagógusállások pályázati rendszere. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 5. p. 161.
- REININGER J. (1967) Harc a világi és demokratikus oktatásért Franciaországban. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 12. p. 1145.
- ROZSNYAI Iné (1968) *Közösség születik*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- SÁSKA G. (2011) Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát. A XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról. Budapest, Gondolat.
- SIMON Gy. (1967a) Bontakozik az élet a Magyar Pedagógiai Társaságban. *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 22. pp. 849–851.
- SIMON Gy. (1967/b) A MPT ünnepi közgyűlése. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 12. pp. 1122–1127.
- SZAPPANOS B. (1968) A francia audiovizuális matematikaoktatás. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 9. pp. 343–346.
- SZARKA J. (1967) A forradalom pedagógiája. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 11. pp. 961–968.



- SZEBENYI P. (1985) Az általános iskola fejlődésútja. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XXXV. No. 10. pp. 988–999.
- SZÉCHY É. (1967) Kollégiumi nevelésünk és a szovjet pedagógia. *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 20. pp. 775–777.
- SZÉKÁCSNÉ VIDA M. (1971) *Gyermekművészet Japánban*. Budapest, Corvina.
- SZÉKELY T. (1967) Pataki Ferenc: Makarenko élete és pedagógiája. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 11. pp. 565–567.
- SZÉKELY T. (1970) Az iskolaközösség tevékenységének rendszere (Bokányi Dezső Általános iskola). In: Hunyady Gy. né (ed.) *Közösségi nevelés az általános iskolában (Módszertani tapasztalatok)*. Budapest, Tankönyvkiadó. pp. 38–101.
- SZTAMENOV, I. (1967) A „Narodna Poszveta” a Nagy Október eszméinek megvalósításáért. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVII. No. 11. p. 1036.
- TOMKA M. (1967) A nyugatnémet fiatalság felfogása a más nemzetekről és népcsoportokról. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XVIII. No. 3. pp. 233–240.
- TÖRÖK J. (1987) Az ifjúsági klubmozgalom társadalomtörténeti vázlata. In: Uő. (2014) *Vita-iratok kultúráról, közművelődésről*. Sárospatak, Zempléni Múzsza Alapítvány. pp. 19–63.
- TRENCSENÝI L. (2001–2002) A kis generáció. *Magyar Felsőoktatás*, 2001, No. 9. p. 35.; 2001, No. 10. p. 60.; 2002, Nos 1–2. p. 64.
- TRENCSENÝI L. (2002) Vágyakozás kritikai szocializmuskritikára. *Iskolakultúra*, No. 11. p. 87.
- TRENCSENÝI L. (2017) Nagy Sándor és Gáspár László kései kézfogása. In: GARACZI I. & HUDRA Á. (eds) *Fogalmak harca. Írások a 70 éves Kiss Árpád tiszteletére*. Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. pp. 407–410.
- VÉGH A. (1968) Állóvíz. *Valóság*, No. 4. p. 41.
- VENDÉGH S. (1968) Hol tart a szakközépiskola? *Köznevelés*, Vol. XXIII. No. 11. pp. 407–408.
- VERESS J. & HARSÁNYI I. (1969) A pedagógia, a szociológia és a pszichológia tudományközi kapcsolatairól. *Pedagógiai Szemle*, Vol. XIX. No. 1. pp. 22–41.
- Vita az érettségiről (1967) *Köznevelés*, Vol. XXII. No. 24. pp. 924–927.
- Vitazáró az érettségiről (1967) *Köznevelés*, Vol. XXII. Nos 19–20. pp. 765–766.
- WINKLER M. (é. n.) Vezetőség egy életút tükrében. <http://winklermarta.com/oldal/vezetoseg-egy-életút-tukreben> [Letöltve: 2018. 06. 10.]